

PIM, 1994. március 18.

– Mielőtt még személyesen megismerkedtem volna Déry Tiborral, műve már nagy hatással volt rám.

– *Melyik műve?*

– Érdekes módon először a *Felelet*. Annak ellenére, hogy a *Felelet* feltehetően a szocialista realizmus jegyeit is magán viseli, s nem valószínű, hogy Déry legjobb könyve.

A regény első kötetének két szereplője hatott rám. Mindenekelőtt Farkas Zénó és az őt körülvevő intellektuális szféra, amellyel korábban csak Thomas Mann-nál találkoztam. Hogy a főhős élete, szerelmes természete és kockázatvállaló fizikai léte ellenére is, a szellem szférájában zajlik. Ez nekem, aki Thomas Mann bűvöletében nőttem fel, óriási élmény volt.

Másrészt Köpe Bálint s különösen az ő jéggyári helytállása volt rám hatással. A regényt tizenkilenc éves koromban olvastam, s azon törtem a fejem, ki tudnék-e így tartani én is.

– *Nyilván az egymás után teljesített két műszakra gondolsz.*

– Igen. Az izgatott: vajon képes volnék-e ilyen erő kifejtésre, az akaratnak egy ilyen fantasztikus megfeszítésére?

Mind a két figura nagyon mély benyomást tett rám, s ezt követően hamarosan elolvastam *A befejezetlen mondatot* és Déry korábbi novelláit is. A legnagyobb élő magyar prózaírónak tartottam őt abban az időben, legföljebb Nagy Lajost tudtam mellé állítani. Mindehhez hozzá kell még tenni, hogy 1949-ben, elsőéves egyetemista koromban Lukács György szemináriumába és személyes vonzkörébe kerültem, s Lukács számára csupán két magyar író létezett: Déry Tibor és Illyés Gyula.

– *A szemináriumain is beszélt róluk?*

– Szemináriumai nem ilyen természetűek voltak. Kettőre emlékezem: egy drámaelemző szemináriumra, amely Szophoklésznál kezdődött és Csehovnál, de lehet, hogy Gorkijnál végződött, és egy regényszemináriumra, amely a *Don Quijotétól* a *Doktor Faustusig* terjedt. Ezekon a szemináriumokon magyar írókról nem nagyon volt szó, de a beszélgetésekben és az előadásokban is megemlíődtek magyar írók, természetesen és mindenekelőtt Ady és az élő irodalomból az említett két név.

Az első személyes – s számomra megdöbbentő és kellemes – találkozásra Déry Tiborral az első írókongresszuson került sor, amelyen a fiatal írók munkaközösségének tagjaként vettem részt. – Mikor is volt ez?

– *1951 áprilisában.*

– Csellentem ott a hozzám hasonló fiatalokkal együtt. Ismeretlenül természetesen, hiszen mindaddig csupán egy vagy két versem jelent meg. Majd hallgattam Déry Tibor felszólalását a fiatalokról, a *Fiatal írók antológiájáról*. Izekre szedte a sok tehetségtelen írást, s csupán a végén említette meg, hogy kivétel is tud mondani: egyetlen költő mutat valamelyes tehetséget – s itt az én nevem következett.

Ez rettenetesen megdöbbenített és nagy örömmel töltött el. Pár hónappal korábban Lukácsnak odaadtam néhány versemet. Szörnyen rossz versek voltak. Lukács a legkevésbé rosszat odaadta az írószövetség titkárnak, ők meg rögtön berakták a *Fiatal írók antológiájába*. Csak jellemzésül:

A mát dicsérni még kevés,
s a nép jogáról néhány mondat.
Vezércikk végén rímelés
ha rá az ócska sorvég kongat,
nem vers ez – gyenge rímelés.

(Feladat)

Nem sokkal jobb ez annál, mint amit én magam is „gyenge rímelésnek” nevezek a harmadik sorban. De a dicséret mégis nagy örömmel töltött el, és ez rögtön módot is adott a megismerkedésre.

Meg kell mondanom, hogy Déryben – és ez nemcsak erre az időszakra érvényes, hanem egészen haláláig – nagyon erős érdeklődés élt a fiatalság iránt – mindkét nemű fiatalság iránt. Hallatlanul vonzó ember volt, és még öregkorában is – erről még külön fogok szólni – egész különlegesen mély hatást gyakorolt a nőkre, könnyen és erőfeszítés nélkül. De már abban az időben ambicionálta, hogy a fiatalokat maga köré gyűjtse. 1951-től egészen 1956-ig egyre gyakrabban jártunk hozzá. Találkoztam nála Csurka Istvánnal, talán Moldova Györggyel és Konrád Györggyel is.

– Igen, Dérynek egy Lukács-hoz (ír levelében találhatta egy olyan bekezdést, amelyben azt kéri: Lukács járjon közben Konrád ügyében (azt hiszem, 1955-ben vagy 54-ben), mert az egyetemen valamiféle gondok voltak vele. S a válaszból kiderül: Lukács ezt meg is tette.

– Igen, erről tudok. Amit eddig mondtam a *Felelet*ről és Déryvel való megismerkedésemről, az később szerepet játszott a párt Előadói Irodájának a *Felelet*ről, a Déry-ügyről rendezett vitájában.

– 1952 augusztusában rendezték.

– Igen, előtte mindenki megkapta Gimes Miklós szörnyű kéziratait az irodalmi életől. – En is meghívást kaptam mint József Attila-díjas, és én voltam ott a legfiatalabb.

Abban az időben hívó kommunista voltam vagy akartam lenni. Elhittem, amit akkoriban mondtak a munkások és parasztok boldogságáról, mert élő munkással és paraszattal nem találkoztam. Két dologban voltak tapasztalataim, és ezeket nem is rejtettem véka alá. Az egyik: nem hittem el, hogy Lukács a legrosszabb magyar marxista filozófus. A másik: nem hittem el, hogy Déry a legrosszabb magyar szo-

cialista író. Úgy gondoltam, ha már meghívtak a vitára, akkor ennek hangot is adok.

Előző nap az Esztétikai Intézetben átadtam Lukácsnak a felszólalás vázlatát, s közöltem, hogy ezt el akarom mondani. Lukács így reagált erre: „Jó, ezt megtehette, de amikor megfogalmazza a mondanóját, mindenképp gondolnia kell arra is, hogy Révai elvtárs nemcsak nagy pozícióban lévő ember, hanem rendkívül tehetséges esztéta és filozófus is. Kellő tisztelettel szójón tehát...” Magyarán: engem védett, mert tudta, hogy mik lehetnek hozzászólásom következményei.

A vita Révai beszédével kezdődött, s utána mindenkinek be kellett jelenteni hozzászólási szándékát. Legnagyobb döbbenetemre elsőnek engem szólítottak. – Hozzászólásom a következő mondattal kezdtem: „Nem teljesen értek egyet Révai elvtársal...” Majd fölémzett és láttam, hogy Révai egész testében remeg. Majd eszemmel tudom, hogy csak azért mertem beszélni, mert nem tudtam, milyen világban élek.

Elmondtam tehát a beszédemet, megpróbáltam a Déry-regényt védeni; a szövege meg is jelent, némelyest enyhített, „stilizált” formában.

Természetesen én is a szocialista realizmus alapján álltam. Ha jól emlékszem, azt bizonygattam, hogy egy írónak nem kötelessége főhősét már fiatal korában belepíteni a kommunista pártba. Szavaimat dermedt csönd fogadta. A szünetben Lukács rohant Révaihoz, és odaadta neki az összes borzalmas versemet. Amiből arra következtettem, hogy Lukács tudta, mit vonhat maga után egy ilyen beszéd. Meg akarta gátolni, hogy letartóztassanak, mielőtt kilépek az ajtón. Egyedül álldogáltam, csak ketten léptek később oda hozzám, először Déry, akit én magáztam, ő tegezett. „Mi van a szemeddel?” – kérdezte. (A bal szemem le volt ragasztva, mert előző nap futballoztam, és felrepedt a szemhéjam.) Mondom: „Futballoztam, és felrepedt a szemhéjam.” Mire Déry: „Egy író ne futballozzon.” Később odajött Lukács is: „Mi van a szemével?” Mondom ugyanezt. „És mi volt az eredmény?” – kérdezte Lukács. Egyébként a két ember közötti különbséget pontosan jellemzik ezek a mini-dialógusok.

Nem tudom, köztudomású-e, hogy Déry a *Talpszimogató* darabjának ötletét is ezen a „vitán” kapta. – Király István volt a modell, aki Hajnal Anna egyik költeményéről kijelentette, hogy „Szerintem Hajnal Anna verse jó!” Révai ekkor közbekiabált: „Elég buj az!” Mire Király a következőképpen csavart a mondaton: „... lenne, ha nem árulná el minden sorával a munkásosztályt.” És így tovább. Még rohogni sem mert senki. – Ez a talpnyaló fordulat adta Dérynek – mindezt tőle tudom – az ötletet a *Talpszimogató* megírásához.

Ez után a szereplésem után lett intenzívebb a Déryvel való kapcsolatom. Először még Oravecz Paula légkörében ismertem meg őt, később Böbe légkörében is, a Böbével való házassága idején.

– Összehasonlítandó a két feleséget egy-egy miniportréban?

– Oravecz Paulát nem ismertem eléggé, vele keveset találkoztam. Amikor Déryhez fölment az ember, Oravecz Paula kiment a saját dolgozószobájába. Nem vándikálta magának a jogot, hogy Déry életének teljességében részt vegyen. Úgy érzektem, hogy volt bizonyos hűvös, korrekt hang is közöttük, ez a házasság a vége fele járt már...

– Igen, ez már egytől-első utolsó éve.

– Nekem nagyon rokonszenves volt Oravecz Paula, de keveset láttam, négyeszm-közt talán nem is beszéltem vele. Nyilvánvaló, hogy két írói műhely működött ott. E két műhely nem egyformán volt fontos vagy elismert, és az ilyen egyenlőtlenség mindig okoz valamilyen billenékenységet.

Bőbe egészen más volt. Oriási erotikus vonzerőt gyakorolt Tiborra. 1956 előtt még fiatal volt, igen kacér, de ugyanakkor kihívása nem okozhatott féltreértést. Világosság tette: Tiborhoz tartozik, ezt semmire, senkire sem cseréli fel. De nyilván minden férfipillantásnak örült, és ki is provokálta ezeket a pillantásokat. Nagyon szoros érzelmi és érzelmi együttlétet éreztem közöttük, s ezt abszolút pozitívnak is értékeltem. Úgy éreztem, hogy Tibornak visszahozta fiatalágát és fölfokozta alkotóerejét.

Ezekben az években sokszor jártam Tibornál, minden politikai eseményt, majdnem minden politikai eseményt megbeszélünk. Szinte mint apához kötődtem hozzá. Sose voltam párttag, de tetszett Nagy Imre kormányprogramja, a pártellenzékhez vonzódtam, és így egy bizonyos fokú elvtársi kapcsolatomban is volt Déryvel.

– *Visszatérve a Feleletre: nem próbáltál hamí rá, hogy folytassa?*

– Megpróbáltam, de nem járt eredménnyel. Őt a „vita” olyan mértékben sokkolta, hogy nem tudott a regényen tovább dolgozni.

– *Azért kérdezem, mert átláptam a hagyatékot és találtam benne néhány olyan füzetet, amelyben anyagot gyűjtött a harmincas és negyvenes évekről. A füzetek rendszeréből ki lehet következtetni, hogy melyik tartozik az első kötethez, melyik a másodikhoz. De vannak köztük olyanok is, amelyek az el nem készült harmadik kötet anyaggyűjtésének tekinthetők.*

– Nem. Nem kezdett bele a harmadikba. „Nem írom tovább! Nem tudom! – mondogatta. – Elment a kedvem, a fantáziám. Nem érdekel a továbbiakban már ez az anyag.”

– *Korábban céloztál rá, hogy a Talpsimogató megírása előtt kereste a kapcsolatot a fiatalokkal.*

– Az Előadó Iroda vitája után megkért, hogy ismeressem össze évfolyamtársaimmal. Rendszeresen eljárt közénk egy vendéglőbe, de azt hiszem, meg is hívta magához az évfolyam egy részét, őt-hat embert. Abody Bélára emlékszem. Sinka Erzsire, aki később Zelk Zoltán felesége lett. Így akarta a diákok gondolkodásmódját, beszédét, beszédformáit fölfeleleveníteni magában vagy akár megtanulni ehhez a darabhoz.

– *Kölcshönte az ifjúság nyelvét?*

– A Talpsimogatóban az ő speciális nyelvén szól, ezek a találkozások valószínűleg ahhoz kellettek neki, hogy kontrollálja és felfrissítse saját emlékeit, s hogy így szeressen bizonyos ületeket, inspirációt. Mert arról is faggatózott, hogy milyen egy szeminárium, hogyan zajlanak le az órák stb.

Ez a szokása, hogy a fiatalokkal kapcsolatban tartson, később is megmaradt. Konrád Györggyel többször találkoztak, s azt hiszem, Csurka Istvánnal is. Réz Pál és Abody Béla rendkívül sokat járt hozzá, kártyáztak is.

A hatvanas évek közepén egyszer fölvittem hozzá Paján Viktort, az akkori idők zseniális vagányát. Egy galéri tagja volt, a Fény presszóban tanyáztak, s a bűnözés

határmezgyéin jártak. Volt ott állítólag közszeméremtsérs, sőt talán erőszakos némi közösülés is, lopások, parazitizmus. Paján tartott egy előadást Dérynek. Elmondta, hogy huszonkét éves, hogy élete csupa kalend, teli új és új lehetőséggel és izgalommal. Az embernek állandóan részen kell lenni. De ha huszonégy-huszonöt éves les, akkor megköti kompromisszumát a társadalommal, „megnősül vagy belép a pártba”. Harmincöt éves korában neveléses lesz, „nagy öreg”, ötvenéves korában pedig nyomorult...

És Déry itta a szavait, sosem láttam addig így figyelni. Fantasztikus élmény volt a számomra. Déry közülünk senkire sem figyelt úgy, mint akkor a Paján Viktóra.

– *És a politika?*

– Tibor bácsi – így hívtam – az ötvenes évek közepén egyre inkább radikalizálódott, s egyre többet politizált. Abban az időben az érintkezéssünk nagyon rendszeres volt, a forradalom alatt is mindnap el kellett mondanom telefonon, hogy mit tapasztalok, mit láttam a városban. Naponta beszámolót kért, s ebbe egyszer majdnem bele is haltam.

– *Hogyan történt?*

– A Szemere utca 9.-ben laktunk, ahol volt egy utcára kiugró nagy szobám. Telefonálás közben sétálgattam, s kívülről észrevették. Figyelték a házat, mert úgy látszik, kilöttek innen az oroszok.

Egyszerre iszonyú csöngetés: bejött vagy tíz magyar tiszt és egy orosz kiskaton, s azonnal falhoz állítottak. Senki nem mert bemenni a szobába, mert azt hitték: onnan löttek. Végül az orosz kiskatonát küldték be, de az nem talált ott semmit. Ennek ellenére elvittek a Markó utca valamelyik bírósági épületébe, s köztötek velem, hogy főbe lőnek, mert kilöttem az ablakon. Erre én hátraszóltam (itt is falhoz voltam állítva) és azt mondtam, hogy ez igen érdekes lesz – milyen jó cikket írok erről majd az *Irodalmi Újságba*... Iszonyú izgalomba jöttem attól, hogy író vagyok, elkezdtek lökdölni, végül elvittek a Honvédelmi Minisztérium pincéjébe, és ott folytatódott a kihallgatás.

– *Bocsáss meg, de ha nem találtak nálad fegyvert, akkor milyen alapon tartottak benn?*

– Nem tudom. Biztosan idegesek voltak. Ilyesmibe akkoriban nem kellett sok alap.

– *Milyen volt a kapcsolatok a forradalom leverése után?*

– Megint rendkívül intenzívvé vált.

– *Szeretném, ha erről részletesebben szólnál.*

– November 4-e után pár napig bujkáltam, és utána újra folytatódott a rendszeres beszélgetéseink. Az volt a tervem, hogy az Írószövetség összekötője legyek a Nagybudapesti Munkástanácsnál. Déry segítségét is kértem, hogy nevezzen oda ki. S az ő javaslatára a forradalmi tanács oda delegált. Ez azt jelentette, hogy az Írószövetség határozatait el kellett vinnem a Nagybudapesti Munkástanácshoz. A Munkástanács határozatait – bármilyen frásos dokumentumot – vissza kellett vinnem az Írószövetségbe. Többnyire magának Dérynek adtam át őket.

Külön emlékszem egy november huszonvalahányadiki beszélgetésünkre, amelyről az *Emlékezés a régi szép időkre* című börtön-kötetemben is írok. Horváth Zol-

tán meg akarta győzni Illyést és Déryt, hogy írjanak a *Népszabadság*ba, ne engedjék, hogy Kádár ki legyen szolgáltatva a volt ávosoknak és rákóristáknak. Ha mi most bemejünk a hatalomba – mondta –, akkor talán megemethetők a forradalom vívmányai.

Én – munkástanácsai élményem birtokában – fel voltam háborodva. Ott igen eltökélt Kádár-ellenességet tapasztaltam és éreztem, s meg is mondtam nekik, hogy a munkásság ezt a lépést mint az értelmiség árulását fogná fel, és nem tudnám megérteni, sem megbocsátani. Mulatságos lehettem, amint egészen zöldfülű léteimer meggyarazók nekik, öreg rókáknak. Valószínűleg szükség sem lett volna a buzgalomra. Először Déry és utután Illyés is kijelentette, hogy semmiképp sem tesz eleget Horváth kérésének.

Emlékszem egy másik beszélgetésünkre is. Ez november 16-ához kötődik, amikor Lukács elhagyta a jugoszláv követség épületét, és az oroszok letartóztatták. Siettem az Írószövetségre, s ott a forradalmi bizottság épp ulszezett. Déry nem volt ott, de rögtön hívtam telefonon és sürgettem: az egész nemzetközi közvélemény meg kell mozgani.

– *Hogyan jellemeznéd Déry ekkori magatartását?*

– Ebben az időben abszolút kommuniztának vallotta magát, a szónak „nagymirés” értelmében. Sem ő, sem mások nem akarták a szocializmust megdönteni. Mi szocialista társadalmat akartunk, ez egészen lejáról jövő és őszinte meggyőződésünk volt. Ez volt köztünk – minden életkori, jellembeli és egyéb különbözőség ellenére – a nagy összekötő kapocs. Én őt a reformkommunizmus egyik legtekintélyesebb embe- rének tartottam, ő pedig engem egy fiatal, lelkes „buzgóomócsingnak”, aki ugyanazt akarja, amit ő.

Együttléteink egyébként ilyen telefonos, illetve írószövetségi rövid találkozókból álltak. Hogy mennyire közelinek éreztem őt magamhoz, azt jól mutatja, hogy amikor letartóztatták és vittek az autójhoz, az utcán üvöltöztem, hogy értesítsék Déry Tibort, értesítsék az Írószövetséget.

– *Mit tudsz a börtönveivéről?*

– Csak elbeszélésekből hallottam a magatartásáról, viselkedéséről, főleg Kosáry Domokostól, akivel ő egy zárkában volt, és akivel később én is egy zárkába kerültem. Általánoságban az terjedt el Déryről, hogy nagyon nehéz rab. Nehéz volt vele együtt látni, kiszámíthatatlanok voltak a reakciói. Például megessett, hogy valaki köpögött, és ő elkezdett üvöltöni, hogy „ne kopogj, ne kopogj”. Ezzel le lehetett buktatni embereket. Állítólag egyszer átolelte egy őrmester lábát és könyörgött neki valamiért. Nagyon rettegett attól, hogy sose fog szabadulni, vagy ha szabadul, akkor aggastyánként, nem mint férfi. Nagyon szeretete volna látni Bőbét, és ezért zsarolni is próbálták. Bár úgy tudom, hogy semmi olyant nem írt, ami kompromittáló lenne az utókor szemében.

– *Börtönnaplójában van ugyan néhány sornyi „önkritika”, de ez teljesen személyes jellegű.*

– Mért azonban nem tudott ez ügyben letenni. Megpróbálta, de nem ment. S ezt én az írói szuverenitás csodájának tartom. Ennek ellenére nagyon sokan nem szerel-

ték; eltelték megalázkodó természetét, amiben szerintem volt egy adag rájátszás is. Úgy gondolta, ha mondjuk, egy őrmesternek a lábát átöleli, akkor ez már olyan fokú önmegalázás, amit nem lehet komolyan venni.

Olyasfajta túlzás volt ez, mint élete végén az a gesztus, hogy a legfőbb cenzorra bízza a gyagatékát. Mert ha már nem tudok a cenzorral szembeszegülni, akkor egy óriási lépek és rábizom az életművem – s mindezt a szenifitás lévészával próbálta elfogadhatóvá tenni. Szerintem csöppet sem volt szenilis, haláláig fénylett az esze, mint a nap.

– *Úgy tudom, kapcsolatokot valamelyest lazult a hatvanas és hetvenes évek fordulóján.*

– Kapcsolatunkban akkor következett be fordulat, amikor Aczélnek módja, mozgásteret nyílt arra, hogy új kultúrpolitikát kezdeményezzen, mégpedig a „nagy öregek” megnyerésével. Déryhez az út egyértelműen Bőbén keresztül vezetett. Bőbének nagyon imponált, hogy az ország második embere érdeklődést mutat iránta. S Aczél nagyon jó baráti hangot ütött meg, és ettől a pillanattól fogva Déry – akit Aczél arra kért, hogy azokat az írásait, amelyekről úgy gondolja, hogy problematikusak, neki mutassa meg, vele beszélje meg – kissé távolabb került az olyan emberektől, mint amilyen én vagyok. Mi nem áhítottunk ilyen közlekedésre, egyre inkább zavart az is, hogy nem tudtam pontosan: amit mondok, abból mi is és hogyan kerül vissza Aczélhoz. Nem Déry, hanem Bőbe révén, s nem is mint beszélő, hanem mint pletyus.

Emlékszem az 1968-as epizódra. Úgy gondoltuk, hogy mi még kicsik vagyunk (vagyis még gyávák voltunk), és ezért magunk helyett a nagy öregeket akartuk mozgósítani a csehoszlovák ügyben. Én mentem Lukácshoz, Gyurkó László már akkor volt olyan vicces, hogy Aczélhoz ment, Csoóri Sándor pedig Illyéshez. Déryvel is beszélt valaki – de mindenki elzárkózott. Kivéve Lukácsot, aki a pártközpontnak írt egy 160 oldalas német nyelvű dolgozatot, és írt egy másik tiltakozást is, mindkettő a pártköz- pont édes titka maradt.

– *Déry se mozdult?*

– Nem. Azt hiszem, döntő változás állt be nála a börtönben. Névteljesen: mara- déktalanul elvesztette a szocializmusba és a kommunizmusba vetett összes korábbi hitét és bizalmát, és hozzá még a közéleti szereplés értelmébe vetett hitét is. Úgy gondolta, az írónak nem ez a dolga. Álláspontját egyszer úgy fogalmaztam meg egy beszélgetésben, hogy Tibor bácsi a párt ellenzékéből átmert a mindenség ellenzéké- be... Egész későbbi életművét, *A napok hordalékát* és egyéb filozofikus jellegű írásait úgy olyan ember – helyenként gyönyörűen megírt – munkájának tartom, aki nem bírja ki, hogy ne legyen ellenzéki, de talál magának egy olyan területet, ahol a hatalom nem vonja össze a szemöldökét.

Úgy gondolok, hogy a börtönben olyan átalakuláson ment keresztül, amelynek során a politikai rendszerek helyett a civilizációt kritizálta *en bloc*. *A napok hordalé- kában* ez jól látható. Azt írta valahol, hogy „autóm kerekének minden fordulásával elárlalom az emberiséget”. Erre én: akkor mért nem adja el az autóját? Mire ő tisztés- ségtelennek nevezte érvemet: mert mit érne el azzal, ha ő egyedül eladja az autóját?

– *Persze nem hagyta magát.*

– Azt kérdeztem, hogy ha az autó kereke mint civilizatorikus termék árusít, akkor vajon Tibor bácsi azt is árusítanak tartja-e, hogy sliccgombja van. Mert a természetben sliccgomb sem található. Hol kezdődik az a pillanat, amikor az ember elárulja az emberiséget, a természetet?

Ilyen jellegű – s néha kicsit ellenségesebb hangú – vitáink is támadtak élete utolsó időszakában. Még hozzá akarom tenni, hogy – valószínűleg valóban Böbe befolyására – Tibor bácsinak ez az államhatalommal való barátkozása nagyon kifzetődő volt. Úgy tudom például, hogy minden harmadik évben kicserelelték a Peugeot-jukat, és az újat vámtmentesen hozhatták be, tehát gyakorlatilag ingyen kapták. Negyvenezer forintért vették azt a csodálatos Tamás-hegyi telket, amely sokszorosan többet ér. Akkor mondta Lukács, hogy „Szegény Tibor, lábon veszik meg, mint a gabonát”. S valamennyiünknek, sajnos, ilyesfajta érzésünk volt. Ezt valóban jórészt Böbe befolyásának tulajdonítottuk, bár ez ekkor sem tehermentesítő őt.

– *S ez a magatartás vitte őt szíriuszra az 1977-es Charta-ügyig?*

– Néhányan elhatároztuk, hogy tiltakozunk Havel letartóztatása ellen, és másokat is csatlakozásra szólítottuk fel. Felosztottuk egymás közt az embereket. S valaki el is ment Déryhez. Nem én, lehet, hogy Réz Pali. S Tibor bácsi azt mondta, hogy ezt a formát nem vállalja. De meg fogja találni a módját, hogy ő is kifejezze velünk való egyetértését. Pár nappal később megjelent Bécsben egy cikke vagy nyilatkozata, amelyben minket politikai infantilisoknak nevez. Tehát elítélt bennünket, ha nem is úgy, hogy minket is le kell csukni, de mint afféle infantilis, felelőtlen politikai analabfákat. Felháborodásomban fölrohantam Déryhez. Kiszáratva csengtettem a telefon. Aczél volt. Böbe vette föl a kagylót, s Aczél ezt mondta neki: „Köszönöm, kulákasszony.” – Így becézte Böhöt – heccből, ugratásból, barátságból; amiből arra következtettem – nyilvánvalóan joggal –, hogy Aczél főzte ki a különnyilatkozat tervét, és Böhre bízta Tibor bácsi megpuhítását.

Hát ettől a viszonyunk nagyon elromlott, de azért még jártam hozzá. És az a döbbenetes élményem volt, hogy sehogyan sem sikerült vele négyeskemzők másodikom. Amikor megérkeztem, Böbe azonnal bejött. Ha hármásban ülünk, és csöngettek, Böbe engem küldött ajtó nyitni. Talán aztól tartott, hogy amikor nincs ott, gyorsan Tibor bácsi elé tesz egy papírt, hogy írja alá...

Van egy igen éles emlékem Lukács temetéséről is, ahol Tibor bácsi tartott egy szép beszédet. Ahogy mentünk a sír felé – egy sorban Aczél, Déry és Böbe –, Aczél rám nézett, én bólintottam, s Aczél visszabólintott. Böbe – követve Aczél tekintetének irányát – meglátozott engem. Kirohant a sorból és azt mondta: „Vissza se köszön Aczélnek?” – Nem látta ugyanis, hogy én korábban már bólintottam. „Hát – mondom – kétszer is kell?” „Ha köszönt, az más.” – S már folytatta: „Milyen finom ember, egész idő alatt Kosztolányi *Halotti beszédét* szavalja.” Mondom: „Valóban ez illik a legpontosabban Lukácsra: »Ismertük őt. Nem volt nagy és kiváló, / csak szív, a mi szívünkhez közel áll...«?” És így tovább, egészen addig a sorig: „Édes fiacskám, egy kis sajtot emel...?” – „Ézért nem lehet magán segíteni – válaszolta Böbe –, mert még a kákán is csomót keres.” Később Déry is odajött hozzám, és egy feledhetetlen

mondattal lepett meg: „Pistám, az utóbbi időben szövényen unom a bavatám temetését.” Döbbenetes mondat egy öregembertől.

Ez a halál ismét összehozott bennünket, a temetés után az Apostolokban ücsörögőnk együtt, szomorúan.

– *Szeretném, ha szót ejtenél Déry barátairól, mindenekelőtt Lukács Györggyel való viszonyáról.*

– Nagyon régi barátok voltak. Azt hiszem, még Bécsből ismerték egymást.

– *Személyesen 1945 szeptemberében ismerkedtek meg.*

– Érdekes. Mindenesetre intenzív barátság volt. Bár Déry mindig hangsúlyozta, hogy nagyon szereti Lukácsot, de bizony a műveiből egy szót sem ért. Ennek ellenére 1945 után, azt hiszem, elég rendszeresen olvasta, ha nem is minden művét...

– *Szóval megjártás volt ez is.*

– Volt ebben egy csomó megjártás. Lehetséges, hogy az *Ontológiát* vagy a nagy átfogó filozófiai műveit nem olvasta, de az irodalmi vonatkozású tanulmányait – például Thomas Mann-tanulmányát – egészen biztosan olvasta. Nagyon nagyra tartották egymást. S Déry különösen Lukács híhetetlen munkabírást, koncentrációkészségét csodálta.

– *Hogy fogadta Déry Juhász Ferenc költésztét?*

– Nagyon szerette. Az ötvenes években rendszeresen olvasta verseit, *A virágok hatalma, A tékozló ország* című köteteit. A Dózsa-eposzban szereplő sáska-példázatot ötször, hatszor is felolvasta nekünk. Bámulta hihetetlenül dús képi gazdagságát. S az azért is csodálatos, mert Juhász Ferenc stílusa épp ellentéte az övének. Juhászt egyébként az Ady–József Attila sor következő tagjának tekintette. Erről vitatkoztam is vele, bár Juhásznak ezt a korszakát én is nagyra tartottam. De úgy gondoltam, hogy olyan formai túlburjánzással állunk szemben, ami már nem tölthető meg tartalommal. Déry viszont éppen ezt a képhalmazódást szerette.

Ugyanígy szerette Nagy Lászlót, de arra már nem emlékszem, hogy sokat beszélt volna róla. S nagyon szerette Csurka első novelláit, igen tehetségesnek tartotta.

– *Ha jól tudom, valami probléma volt a megjelentetésével. Beiltották?*

– Igen. Csurka első novelláját, a *Nász* és *pofont* Rákosi utasítására kivették az *Irodalmi Újságból*. Ez 1956-ban volt, és sokat rohögünk rajta, hogy milyen jól megy ennek az országnak, ha első emberének arra is van ideje, hogy egy kezdő író kezdő írásával bajlódjon. Emlékszem, Déry köztünk volt, amikor ezen élcelődtünk.

– *Olvasta Déry a te írásaidat is?*

– Igen. S nagyon okos és számomra igen fontos kritikai megjegyzéseket tett. A börtönben például írtam egy hosszú verset apám haláláról, benne két sor, hogy „Vártak a holtak, mint régen egy kártyatársaság.” Déry fölolvasta ezt a szakaszt, és azt mondta: „Pistám, nem úgy vártak.” – Ez nagyon mely hatással volt rám, mert rádöbbenem, hogy van a költészetnek egy „kés”- „félkész-árú” jellegű metaforakincs, amit a költő tetszése szerint beemelhet a versbe. Ez azonban nem az igazi költészet, mert az élet s a halál nem kártyatársakból áll, hanem férgekből, pondrókból, rothadó földből és így tovább. A dolgoknak ez a fajta megszüpítése a költészet hagyományos eszközével nem fair. Mindenesetre egy életre szóló intés volt, ami nem jelenti azt, hogy többet nem követtem el hasonló hibákat.

– Déry két művere szeretnék még rákérdeznél, egyrészt az Óriáscecsemőre, másrészt az Ítélet nincsrre. Mind a kettőről írtál, s gondoltam, az Óriáscecsemőről szóló nagyon mély és érthető írásodba belejártaszott, hogy az idő tájt magad is írtál már színdarabokat. Hogyan értékelted ma az Óriáscecsemőt?

– Rég nem olvastam. Mindenesre nagy öröm volt a győri ősbemutató. Úgy látom, hogy az Óriáscecsemővel Déry európai szinten teremtette meg az abszurd drámát, s ha ezt a maga idején Nyugaton is játsszák, akkor az újítás érdeme nem Ionescoék generációjáé, hanem Déryé lett volna.

– Hadd jegyezzem meg zárójelben: a Déry–Hlyés-levelezés utalásából kiderült, hogy már Prágában – 1929-ben! – is próbálkozt az előadatsáival, de néhány biztató jel ellenére mégsem került rá sor.

– Sajnos. Mert tényleg egy teljesen érett és minden ízében végiggondolt, költői nyelvében is egységes dráma ez, amely messze megelőzte korát. Érdekes lenne egyébként kideríteni, mennyiben hatott rá Karinthy. Az a gyánúm ugyanis, hogy az Óriáscecsemőben Karinthy humoreszkjeinek és különféle kis dramolettjeinek a hatása fedezhető fel. (Szerintem Karinthy még Ionescora is hatott. Majdnem biztos vagyok benne, hogy A kopasz énekesnő, de még inkább a Lecke című darabhoz, ahol a tanár a végén megfojtja a diákját, Ionesco, aki olvasott magyarul és Pesten járt egyetemre, Karinthytól is kapott ösztönzéseket.)

– A Tanár úr kéreimből?

– Nem pont a Tanár úr kéreimből. Van Karinthy-nak egy sereg egyfelvonásos és ilyen jellegű humoreszke, például az Énekóra. Filológiaiilag ezt a kapcsolatot nem tudom bizonyítani, de ha valaki utánajárna, biztosan meg tudná találni az összefüggést.

Van egy nagyon humoros emlékem a győri ősbemutatóról. Előadás után átvonultunk a színház melletti szállóba, illetve annak a bájába. Ott volt Abony Béla, Ungvári Tamás, egy csomó más fró, én s természetesen Déry, és amikor bevonultunk, az énekes elnémult. Aztán valaki beleszólt a mikrofonba: „Kedves közönségünk, nagy tisztezzel ért bennünket, országos hírvő látogatónk érkezett – Abony Béla!” Senki Déryt föl nem ismerte, Abody viszont abban az időben tévésztár volt...

Dérynek a könnye potyogott a nevetéstől. Ez az ő nagy napja. Harminc év után bemutatják a darabját – és helyette Abody Bélát üdvözik.

– Abszurd dráma, abszurd fogadtatás.

– Egy-két szót szólnék az Ítélet nincsről is. Volt vele egy polémiám: a könyvet szerettem, de a címet képmutatónak találtam. Lehet, hogy nem ezt a szót használtam, de úgy véltem, hogy az is ítélet, ha valaki azt mondja, hogy nem ítélezhetünk. Rádadás be tudom bizonyítani, hogy a regény is ítélezik, minden szereplőjéről. Van, akit szeret, van, akit nem szeret, és a szeretetben is sok fokozat van. Hiába tartózkodik az olyan kijelentő mondatokról, hogy: „Ez csúnya ember volt, vagy ez nagyszerű ember volt”, a szöveg egésze „ítél”. Gondoljuk meg, milyen erkölcsi magyarázatot biztosított József Attilának, s vele szemben másnak esetleg nem. S ugyanakkor milyen komikus képet rajzolt Füst Milánról. A könyv címeiben csak rossz divatot láttam. Ez a divat azóta még inkább elharapódzott.

– Utolsó kérdésem egy színdarabodra vonatkozik, amelyet – állítólag – Déry ihletett.

– Már szóltam ismeretségünk utolsó éveiről; Bőbéről, aki már nem engedett Déryvel egyedül, négyesemközt maradni. Úgyhogy utóbb nagyon elmaradtam és elhüdegltem tőlük. Olyannyira, hogy végül is elkövettem azt, amit utólag meg is bántam. Amikor Tibor meghalt, kaptam a temetésre egy meghívót, mire levelben válaszoltam Bőbének, s ebben azt írtam, hogy bármennyire szerettem is Tibor bácsit, s bármennyire megrendített is a halála, nincs kedvem az ő haldával kapcsolatban egy állami rendezvényen részt venni. – Ilyet persze nem szabad írni, Bőbe meg is sértődött, joggal.

Mielőtt a darabra térnék, szeretnék még két dologról beszélni. Az egyik nagyon kellemes élmény. Életemnek első bemutatója volt, a *Sírkő és kakaó*, a Thália Színházban, amelyet Léner Péter rendezett. Ezen a két nagy ember, Lukács meg Déry is megjelent, és óriásiakról röhögtek. Az, hogy mind a ketten ott voltak és jól érezték magukat – egymással is és a darabommal is –, ez nagyon nagy biztatás volt számomra. Annál súlyosabban érintett viszont Déry nagy televíziós interjúja.

– Igen, 1974-ben készítette vele Réz Pál.

– Nem tudom, hogy ki csinálta, de kétségtelen tény, hogy hallottam a tévésektől vagy talán magától Palitól, hogy az interjú során megkérdzte valaki az ünneplőtől, hogy kit kedvel a fiatalabb generációból. És akkor Déry Konrádot meg engem említett. De aztán ellenvetés nélkül hagyta, hogy ez a rész ne kerüljön bele az adásba. Akkor én arra gondoltam, hogy engem erre biztosan nem lehetett volna rávenni. Mind a ketten le voltak tiltva, jölessen volna, ha Déry megemlíti. De ő akkor már – hogy is mondom? – erősen rezignált volt.

– Nyolcvanéves volt.

– A darabomra térve. Címe: a *Kompromisszum*, de a sztori maga nem Déryé. Csak a főhőst mintáztam róla, ahogy haldoklik a párt ellenőrzése alatt. És van egy fiatalabb fró, aki jár a feleségéhez, s vele is próbál kontaktust teremteni – ez egy az egyben én vagyok. (Még a neve is hasonlít **Börsi**hez: Börsi.) Megpróbáltam utalni, az én szemszögemből, kettőnk viszonyát. És azt is, ahogy őt láttam az utolsó időben: a rengeteg fönttartást, ironiát, rezignációt, kompromisszumot és mindezen túl annak a bizonyosságát, hogy csinálhat, amit akar, mégiscsak maradandó, halhatatlan fró – én pedig ugrolok erényesen jobbra-balra, s a kérdés legfeljebb az, hogy mekkorát tudok ugrani.

Szóval a valóban őszinte tisztelet vezetett, de ugyanakkor az ironia és a kétségbeesés is – jellemének „hajlékonysága” miatt. Kis és igaz történet a darabban erről, amit az utolsó jelenetben elmondok. Szabadulásum után – ma már fantasztikus! – barátokztam Gyurkó Lászlóval és Andorka Rudolfal, s feleségestül vítorlázni indultunk a Balaton körül. S közben hirtelen felvetődött: mért ne látogassuk meg Déry Tibort? És három asszony, három férfi, becsongtunk hozzá Tihanyban. Az előszoba sötét volt, majd kijött Déry Tibor, hunyorogva, alsógatyában; ebed utáni álmából ébresztették föl. Kinyitotta az ajtót, nagyon megörült, asztalhoz ültetett. Üvegtáblán gyümölcsök, ferde fény esett be – és társalogtunk. Az volt az érzésem, most tényleg megáll az idő:

Déry, a kristályos üvegtál, alma meg szőlő volt benne, meg zaftos körték. És akkor a jelenlevő fiatalasszonyok mind beleszerettek. A feleségem kijelentette, hogy ha azt mondta volna, hogy maradjon ott, akkor ő ott maradt volna. Déry akkor már hetvenéves volt, és az asszonyok mind harminc körül. A véletlen egyszerűen megajándékozta őket azon a délutánon egy ilyen fantasztikusan vonzó férfival, aki mindenkire teljes jelenlétével odafigyelt. Ahogy feléjük fordult, ahogy nézett – szép nagy barna szeme volt –, teljes odaadással, amiért az asszonyok különösen hálásak...

– *Akkor ez volt az, amire beszélgetésünk elején az asszonyokkal kapcsolatban céloztál.*

– Igen, azt hiszem, szépen meg is írtam a *Kompromisszum* utolsó jelenetében, Borsi élményeként.

– *Köszönöm a beszélgetést.*